

УДК 342.733

Н.Г. МАСЛОВА, Харківський національний університет внутрішніх справ

ЗМІСТ І СТРУКТУРА АКАДЕМІЧНОЇ СВОБОДИ З УРАХУВАННЯМ РОЛІ ВІДПОВІДНИХ СУБ'ЄКТІВ У НАУКОВО-ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Ключові слова: права людини, академічна свобода, зміст і структура суб'єктивного права, індивідуальна й інституційна академічна свобода

Академічна свобода визнається одним із важливих елементів конституційного статусу особи у переважній більшості демократичних країн світу. Проте рівень наукового осмислення проблем, пов'язаних із нормативно-правовим закріпленням та забезпеченням реалізації даної свободи, у вітчизняній юридичній літературі є недостатнім. Серед наукових публікацій, присвячених окремим аспектам даної проблематики, можна відзначити праці Д. Герцюка, Ю. Верланова, А. Казарезова, Ю. Юринець. Проте комплексний аналіз змісту та структури академічної свободи, її суб'єктного складу досі не проводився. Означені фактори зумовлюють актуальність і новизну теми даної статті, а також її значення для вітчизняної конституційно-правової теорії та практики. Звідси, мета даної роботи полягає в узагальненні наукових підходів до розуміння змісту і структури академічної свободи з урахуванням ролі відповідних суб'єктів в науково-освітньому (академічному) процесі, а також визначенні співвідношення між індивідуальним та інституційним аспектами названої свободи.

Розпочинаючи висвітлення даної теми, варто відзначити, що зміст академічної свободи полягає у гарантованій державою можливості членів академічної спільноти (викладачів, науковців, студентів, аспірантів) вільно обирати зміст, форми і методи своєї

академічної діяльності. Однак при побудові конструкції академічної свободи слід врахувати той факт, що характер академічної діяльності різних суб'єктів суттєво різняться і залежить, передусім, від їх ролі в академічному процесі.

Так, професійна діяльність академічних працівників (викладачів, науково-викладацького складу) складається з трьох основних елементів – навчальної, методичної та наукової роботи. Відповідно, академічна свобода викладача означає його можливість вільно обирати зміст, форми і методи своєї навчальної, методичної та наукової роботи. Натомість академічна діяльність студентів і аспірантів складається з навчальної та наукової роботи. Відповідно, академічна свобода студентів і аспірантів є значно вужчою за змістом порівняно з автономією викладачів і означає їх можливість вільно обирати зміст, форми і методи своєї навчальної та наукової роботи.

Більше того, ступінь автономності названих суб'єктів є різною і залежить від професійного рівня особи. Зрозуміло, що найбільший ступінь автономії в академічній діяльності має професор як особа, котра досягла вершин професійної майстерності. Априорі він не потребує ані консультування, ані, тим більш керівництва з боку інших осіб. Доцент як особа, котра має науковий ступінь і певний досвід науково-педагогічної діяльності, не потребує керівництва, але потребує консультування з боку професорів. Викладач як особа, яка може не мати наукового ступеня та значного науково-викладацького досвіду, потребує наукового керівництва з боку професорів та найбільш досвідчених доцентів. Аспірант (ад'юнкт) продовжує навчання, підвищуючи свою професійну майстерність, обирає тему наукового дослідження і здійснює наукові розвідки самостійно, але під керівництвом професорів і доцентів. Автономія студента з огляду на відсутність фахової освіти та досвіду практичної діяльності є максимально вузькою і зводиться до самостійного обрання тих викладачів, які навчатимуть його, тих предметів, які вивчатимуться, а

також (за порадою викладачів) – форм, прийомів і способів навчання; наукова діяльність студента обмежена початковими розвідками, її головна мета – отримати певне уявлення про зміст і методи наукової діяльності, а також про стан наукових знань у тих чи інших сферах, котрі стосуються його подальшої практичної діяльності.

Проте, є й інші погляди на питання про перелік суб'єктів академічної свободи. Так, на думку деяких авторів, індивідуальна академічна свобода стосується тільки викладачів, але не студентів. Зокрема, Р. Стендлер категорично стверджує: «Студенти в університеті мають вчитися, а не створювати нові знання. Навіть аспіранти проводять дисертаційні дослідження, теми і методи яких затверджуються і періодично переглядаються професорами, тобто перебувають під рівнем контролю, який був би непідходящим для дослідження професора. Студенти – не колеги професора» [1]. Однак такий підхід не відповідає змісту багатьох актів міжнародного й національного права, в яких академічна свобода прямо передбачається не тільки для викладачів, але й для студентів та аспірантів, завдяки чому забезпечується збалансованість і наступництво академічного процесу. Зі студента чи аспіранта, позбавленого академічної свободи, навряд чи вдасться виховати викладача, здатного працювати в умовах такої свободи.

Інша річ, що академічна свобода обмежується вищою школою і не може бути поширена на початкову і середню школу, а тим більш – на дошкільну освіту. Для відмежування вчителів початкових і середніх шкіл від науково-викладацького складу вищих навчальних закладів традиційно наводять наступні аргументи:

1) вчителі шкіл викладають своїм учням відомі факти і методи, тоді як викладачі вищих навчальних закладів не тільки навчають своїх студентів, але й беруть активну участь у створенні нових знань і нових методів;

2) вчителі школи рідко пишуть наукові праці, котрі публікуються в наукових журналах чи збірках наукових праць, тоді як

викладачі вищих навчальних закладів, як передбачається, регулярно пишуть наукові роботи, що публікуються у виданнях, що піддаються рецензуванню і зберіганню в бібліотечних архівах;

3) учнями вчителів шкіл є діти віком від 5 до 18 років, тоді як студентами викладачів вищих навчальних закладів є особи, котрим, як правило, вже виповнилося 18 років і які вже є достатньо дорослими, аби самостійно брати участь у суспільному житті. Звісно, що правова політика держави передбачає посиленний правовий захист і більш високий рівень державного регулювання для дітей (школярів), ніж дорослих (студентів). Школи мають прищеплювати учням певні національні цінності, тоді як студенти мають право робити власні висновки. Учні за законом зобов'язані відвідувати школу (принаймні, якщо певний рівень освіти є законодавчо обов'язковим), тоді як відвідування університету є не обов'язковим, а суто добровільним.

4) вчителі шкіл мають, як правило, освітній рівень «бакалавр» або «магістр» за спеціальністю «освіта», тоді як науково-викладацький склад вищих навчальних закладів (принаймні, професори і доценти) мають науковий ступінь за спеціальністю, в межах якої здійснюють викладацьку діяльність і наукові дослідження.

5) внаслідок більш жорсткого державного регулювання освітніх відносин за участю дітей, ніж дорослих, а також з урахуванням відмінностей у кваліфікації вчителів шкіл і викладачів вищих навчальних закладів:

а) у школі використовуються тільки підручники, визначені міністерством освіти, тоді як в професори в університетах самостійно визначають коло підручників за дисциплінами, які вони викладають;

б) у школі вчителі зобов'язані слідувати стандартній програмі, затвердженій міністерством освіти, тоді як викладачі вищих навчальних закладів мають право самостійно визначати навчальні плани і зміст тих дисциплін, які вони викладають; контроль за цим здійснюється тільки академічною спільнотою (методична рада, вчена рада тощо).

Наведені вище аргументи, на наш погляд, переконливо доводять недоцільність і навіть небезпечність поширення академічної освіти за межі вищої школи. В іншому разі академічна свобода з глибоко демократичного й гуманістичного явища може перетворитися на загрозу конституційному ладові, основним правам і свободам громадян.

Академічні свободи викладача – це міри можливої поведінки фахівця згідно зі своїм розумінням професійних завдань і місії даної професії. Вони реалізуються викладачем у закладі чи установі, що здійснює освітню діяльність, або в межах індивідуальної педагогічної роботи. Вони регулюються конституційним, трудовим, освітнім законодавством, а також міжнародно-правовими нормами і принципами.

Викладачі (науково-викладацький склад) користуються наступними академічними свободами: свобода викладання; свобода проведення наукових досліджень та поширення їх результатів; свобода вираження власної фахової думки; свобода від втручання у професійну діяльність; свобода вибору й використання педагогічно обґрунтованих форм, методів, способів і засобів навчання, виховання й оцінювання рівня засвоєння учнями освітніх програм, у т.ч. робочих програм окремих навчальних курсів, предметів, дисциплін, модулів.

Крім того, педагогічні працівники користуються такими академічними правами, як:

- право на творчу ініціативу, розробку і застосування авторських програм і методик навчання та виховання в межах освітньої програми, що реалізується, окремого навчального курсу, предмету, дисципліни, модуля;

- право на вибір підручників, навчальних посібників, матеріалів та інших засобів навчання згідно з освітньою програмою та в порядку, встановленому законодавством про освіту;

- право на участь у розробці освітніх програм, у т.ч. навчальних планів, календарних навчальних графіків, методичних матеріалів та інших складових частин навчальної програми;

- право на здійснення наукової, науково-технічної, творчої, дослідницької діяльності;

- право на участь в експериментальній і міжнародній діяльності, розробках і запровадженні інновацій у порядку, встановленому законодавством та (або) локальними нормативними актами закладу, що здійснює освітню діяльність;

- право на безкоштовне користування бібліотеками та інформаційними ресурсами, доступ до інформаційно-телекомунікаційних мереж і баз даних, навчальних і методичних матеріалів, музейних та архівних фондів, матеріально-технічних засобів забезпечення навчального процесу, необхідних для якісного здійснення педагогічної, наукової чи дослідної діяльності в закладах, що здійснюють освітню діяльність;

- право на безкоштовний доступ до користування послугами навчальних, навчально-методичних, наукових, соціально- побутових та інших структурних підрозділів (за їх наявності) закладу, що здійснює освітню діяльність;

- право на участь в управлінні освітнім закладом, у т.ч. в колегіальних органах управління, в порядку, що визначається статутом даного закладу;

- право на участь в обговоренні та вирішенні питань діяльності освітнього закладу, в т.ч. через органи управління та громадські організації;

- право на об'єднання в громадські професійні організації, педагогічні співтовариства у формах та порядку, що встановлені законодавством; право на зайняття індивідуальною педагогічною діяльністю, за умови, що така діяльність здійснюється у позаробочий час;

- право на звернення до комісії з врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин;

- право на справедливе й об'єктивне розслідування фактів порушення норм професійної етики.

Варто відзначити, що серед двох елементів індивідуальної академічної свободи викладачів (свободи викладання і свободи наукового пошуку) прагнення до знань має бути ще більш вільним, ніж викладання. На-

укові дослідження покликані розширювати межі людського знання, тому зобов'язання перед почуттями і переконаннями учнів і колег у даному випадку є мінімальними або взагалі відсутні. Дослідження мають здійснюватися компетентно, згідно з професійними стандартами, з урахуванням колективної думки колег і суспільства, а не згідно з дисциплінарними нормами чи під загрозою покарання (якщо тільки вони не суперечать закону чи моральним нормам, як у разі плагіату). При цьому важливим компонентом академічної свободи є право на репліку та участь у дискусії.

Студентська академічна свобода вперше була згадана в 1967 р. Американською асоціацією викладачів університетів у Спільній заяві про права і свободи студентів. На сьогодні академічні свободи стають найважливішою передумовою реалізації гуманістичної освітньої парадигми, що надає студентам свободу вибору в процесі професійної підготовки. Як справедливо відзначає Шрам, «розкриваючись у ціннісному й стимулюючому ставленні учня до власної освіти, її рівня та якості, академічні свободи сприяють формуванню у них вмінь самостійно робити вибір, бачити кінцевий результат цього вибору, визначати його значення для професійної діяльності і нести за нього відповідальність» [2, с.122].

До академічної свободи студентів належить право «вмотивовано відкинути» певні відомості й точки зору, представлені в аудиторії. Не дивно, що за даних умов цілком можлива сутичка між академічними свободами студентів, викладачів і навчальних закладів.

Другий аспект академічної свободи є інституційним. Університети у питаннях своєї внутрішньої організації та прийнятті рішень мають бути незалежні від осередків публічної влади. Навчальні програми, переліки дисциплін, що викладаються, і теми, що досліджуються, процес призначення на посади інші внутрішні питання мають вирішуватися в університеті, а не зовнішніми силами суспільства. І найголовніше, цей аспект академічної свободи залежить від того, що

прагнення до істини має залежати від раціональної процедури природничих і гуманітарних наук, а не від приватних інтересів потужних шарів суспільства.

Факультет самостійно обирає підручники для забезпечення навчального процесу. Навчальний план для обов'язкових дисциплін встановлюється профільною комісією, що складається виключно з професорів. Відчуття автономії є настільки сильним серед викладачів, що вкрай важко обговорювати методику викладання, оскільки жоден викладач не хоче, щоб його звинуватили в критиці інших. Факультети беруть активну участь у створенні всіх академічних норм і правил, а також в обранні нових викладачів, подовженні строку перебування на посаді тощо. Використання вчених рад факультетів для вироблення рішень на первинному рівні призводить до того, що майже всі рішення адміністрації потребують підтримки співробітників факультету. Це суттєво відрізняє академічне середовище від бізнесового, де переважна більшість рішень приймається менеджерами і «спускається» на базовий рівень для виконання. Це й не дивно, адже університет є співтовариством вчених, котрі передусім цінують свободу досліджень та індивідуальний вибір, а не отримання прибутку.

Починаючи з кінця 50-х років ХХ ст. чітке визначення інституційної академічної свободи в США з'явилося у рішеннях Верховного суду, в яких йдеться, що академічна свобода означає, що університет має право визначати для себе на академічних засадах: хто може навчати; що може вивчатися; як це має вивчатися; хто може бути допущений до навчання [3, 4].

Інституційна (університетська) автономія має дві складові: субстантивну і процедурну. Під *субстантивною автономією* розуміється влада вищого навчального закладу у визначенні своїх власних цілей і програм. Під *процедурною автономією* розуміється влада університету визначати способи і засоби досягнення цілей і програм. У деяких випадках інституційна автономія визначається як: а) свобода компонування штат викладачів,

приймати студентів, а також визначати умови, на яких вони працюють і вчаться; б) свобода складати навчальний план і стандарти якості; в) свобода розподіляти фонди між різними статтями видатків [5, с.36].

Суб'єктами інституційної академічної свободи виступають навчальні заклади, наукові установи, а також їхні підрозділи – факультети, департаменти, відділи, відділення, кафедри тощо.

Професор Женевського університету Б. Олсон на основі інституційної академічної свободи сформулював доктрину університетського суверенітету: «Ідеальний незалежний університет повинен мати: свободу у виборі керівника; свободу у виборі моделі управління; свободу у виборі об'єктів наукових досліджень; свободу в наборі студентів; свободу у виборі суспільного замовлення; власність і право розпоряджатися нею; свободу у використанні коштів з додаткових джерел» [6, с.7]. У свою чергу, мексиканський дослідник І. Ордорика розглядає університетську автономію в наступних вимірах: 1) політична автономія, що включає призначення на посади за внутрішніми критеріями; 2) академічна автономія і територіальна автономія (*campus autonomy*), що включає доступ до освіти, академічні свободи і свободу слова; 3) фінансова автономія, пов'язана з розпорядженням коштами, що сплачуються за навчання, політикою у сфері заробітної плати та іншими параметрами [7].

Дослідник Ерік Ешбі наводить такі компоненти автономії вузів: 1) свобода від неакадемічного втручання в управління вузом; 2) свобода розподілу фондів на розсуд вузу; 3) свобода набору персоналу й визначення умов його роботи; 4) свобода відбирати студентів; свобода в розробці та реалізації навчального плану [8, с.1384]. Окрім того, існує такий термін, як «оперативна автономія вузу» – здатність визначати й модернізувати свою місію та академічний профіль, формувати інституційні цінності, що охоплюють право створення внутрішніх структур і процесів ухвалення рішення відповідно до специфіки місії і профілю вузу; можливість управляти й удосконалювати свій академіч-

ний та адміністративний персонал; можливість самостійно розпоряджатися своїм бюджетом і приваблювати додаткові засоби; формування системи обліку повної вартості робіт, пов'язаних зі стратегічним регулюванням і можливістю фінансової підтримки [9].

Ректор Егейського університету (Греція) С. Катсикас надає подібне описання інституційного виміру академічної автономії, яка включає фінансову автономію, котра поєднує баланс свободи розпорядження бюджетом з відгуком на зацікавленість суспільства у результативній роботі університетів; управлінську автономію, коли університети самостійно приймають основні рішення, що стосуються їх діяльності; власне, академічну автономію, що включає пріоритет академічних процедур при відборі кадрів та обмеження втручання зовнішніх агентів (держави) у дослідження і викладання [10].

Інституційна академічна автономія є здобутком громадянського суспільства, оскільки передбачає наявність аргументованої публічної дискусії, орієнтованої на досягнення порозуміння і компромісу. Як вважає П. Кільмансегт, «автономні університети беруть участь у створенні істотного елемента демократії, є складовою особливістю демократії, своєрідним способом інституціоналізації свободи дослідження і викладання» [11]. Автономія і колегіальність визначають структуру і політику участі в академічному закладі. Разом вони дають можливість концептуалізації демократичного процесу в інститутах вищої освіти [12].

Термін «академічна свобода» вживається для позначення як свободи академії функціонувати без втручання уряду, так і свобода викладача здійснювати свою професійну діяльність без втручання з боку академії, і ці дві свободи можуть перебувати у конфлікті. Як справедливо відзначає американський дослідник Н. Рапопорт, «академічна свобода не захищає автономію професорів у здійсненні власної індивідуальної діяльності від будь-яких обмежень з боку університету, натомість академічна свобода забезпечує свободу, необхідну для просування знань, є свободою за-

йняття науковою професією» [13, с.194]. У свою чергу, А. Арко-Коббах вказує, що особливістю академічної свободи є її зв'язок з інституційною автономією, іншими словами, свобода закладу призначати своїх керівників чи викладачів, котрі мають академічну свободу, краще процвітає в атмосфері демократії, де закони держави огорожують вищі навчальні заклади від втручання у питання призначення на посади, наукових досліджень та управління, таким чином запобігаючи існуванню «улесливої гільдії пророків» [14, с.77].

З іншого боку, дослідники справедливо відзначають, що індивідуальна академічна свобода «є можливою тільки там, де сформувалася система вищої освіти, ядром якої є університети, покликані об'єднати науку і викладання», причому «такі навчальні заклади мають бути достатньо крупними й матеріально забезпеченими, аби мати велике значення в суспільстві й реально здійснювати самоврядування» [15, с.43].

Академічна свобода – це ситуація, за якої представник академічного співтовариства може виконувати свої обов'язки без збитку для свого академічного або суспільного статусу. Перший академічний обов'язок викладача – навчати студентів і проводити дослідження, у свою чергу це накладає на викладача додаткові зобов'язання, наприклад, серйозного обґрунтування своїх міркувань і перевірки даних, що наводяться, правильної поведінки із студентами, адміністрацією, колегами з інших вузів, оцінювання кандидатів на академічні посади за академічними стандартами об'єктивного оцінювання робіт колег і студентів відповідно до інтелектуальних критеріїв, незалежно від політичних або релігійних переконань автора або його особистих якостей тощо [16, с.2].

Підсумовуючи проведене дослідження, можемо зробити висновок про наявність двох основних підходів до визначення обсягу і змісту академічної свободи. Перший підхід полягає у тому, що академічна свобода розглядається як індивідуальне право, що поєднує декілька проявів свободи самовираження, котрі мають члени академічної

спільноти (співробітники і студенти), наприклад, свободу думки свободу асоціацій. Інший підхід полягає у розгляді академічної свободи як певного колективного права, тобто як інституційного права автономії для вузу в цілому або його структурних підрозділів (факультетів, науково-дослідних лабораторій, кафедр тощо). Нарешті, ще один бік цієї свободи полягає в обов'язку органів публічної влади дотримуватись академічної свободи і вживати усіх можливих заходів для забезпечення ефективного здійснення і захисту даного права.

Названі аспекти академічної свободи не повинні розглядатись як взаємовиключні. Зовсім навпаки: модель академічної свободи, що враховує складність, «тонку природу» і різноманітні потреби академічних структур і практики, повинна включати всі названі аспекти. Із цієї точки зору академічну свободу слід розуміти як складну систему взаємовідносин між окремими науковцями, викладачами, студентами, академічними підрозділами (факультетами, кафедрами, науково-дослідними лабораторіями) та органами публічної влади і громадськими формуваннями. З'ясування особливостей нормативно-правового регулювання взаємовідносин між учасниками освітньо-наукового процесу в провідних зарубіжних країнах є важливим напрямком подальших досліджень у даній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Standler R. B. Academic Freedom in the USA / R. B. Standler [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbs2.com/afree.htm>.
2. Шрам В. П. Академические свободы в системе подготовки специалистов в вузе / В. П. Шрам // Вестник Адыгейского гос. ун-та. – 2006. – № 4. – С. 122–123.
3. Regents of the Univ. of California v. Bakke, 438 U.S. 265, 312 (1978).
4. Widmar v. Vincent, 454 U.S. 263, 276 (1981).
5. Шпаковская Л. Политика высшего образования в Европе и России / Л. Шпаковская. – СПб. : Норма, 2007. – С. 25–36.

6. Волосникова Л. М. Принципы академической автономии / Л. М. Волосникова // Совет ректоров. – 2008. – № 9. – С. 7–9.
7. Ordorika I. The Limits of University Autonomy: Power and Politics at the Universidad Nacional Autónoma de México / I. Ordorika // Higher Education. – Vol. 46. – № 3 (Oct., 2003). – P. 361–388.
8. Tight M. Institutional Autonomy / M. Tight // Encyclopedia of higher education / Burton R. Clark and Guy R. Neave – Pergamon Press Ltd, 1992. – 2530 p.
9. Conclusions of the Governance of European Universities post 2010: Mission Diversity, Autonomy and Accountability Conference, Wroclaw, Poland, 25–27 October 2007, by Georg Winkler [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eua.be>.
10. Katsikas S. K. The University in the third millennium: which reforms are needed? / S. K. Katsikas // Organisation for economic cooperation and development [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oecd.org/dataoecd/26/12/37051299.pdf>.
11. Kielmansegg P. G. The university and democracy / P. G. Kielmansegg. – LA : University of California Press, 1983. – 386 p.
12. Buchbinder H. The Market Oriented University and the Changing Role of Knowledge / H. Buchbinder // Higher Education. – 1993. – Vol. 26. – № 3 (October). – P. 331–347.
13. Rapoport N. B. Academic Freedom and Academic Responsibility / N. B. Rapoport // William S. Boyd School of Law, University of Nevada Las Vegas. – Research Paper 10-09. – February 1, 2010. – P. 189–201.
14. Arko-Cobbah A. Intellectual freedom and academic freedom: opportunities and challenges for academic libraries in Africa / Albert Arko-Cobbah // Mousaion. – 2011. – Vol. 29. – Issue 1. – P. 76–95.
15. Волосникова Л. М. Генезис академической свободы в США – правовая традиция или конституционное право / Л. М. Волосникова // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 7. – С. 43–45.
16. Shils E. Academic Freedom / Edward Shils // International higher education: an encyclopedia / ed. by Ph. G. Altbach. – New York & London : Garland Publishing Inc., 1991. – 1165 p.

Маслова Н. Г. Зміст і структура академічної свободи з урахуванням ролі відповідних суб'єктів у науково-освітньому процесі / Н. Г. Маслова // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 646–652 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12mngnop.pdf>

Узагальнено наукові підходи до розуміння змісту і структури академічної свободи з урахуванням ролі відповідних суб'єктів в освітньо-науковому процесі, а також визначено співвідношення між індивідуальним та інстанційним аспектами названої свободи.

Маслова Н.Г. Содержание и структура академической свободы с учетом роли соответствующих субъектов в научно-образовательном процессе

Обобщены научные подходы к пониманию содержания и структуры академической свободы с учетом роли соответствующих субъектов в научно-образовательном процессе, а также определено соотношение между индивидуальным и институциональным аспектами данной свободы.

Maslova N.G. The Content and Structure of Academic Freedom, Taking into Account the Role of Relevant Actors in the Scientific and Educational Process

The article summarizes the scientific approaches to understanding the content and structure of academic freedom considering the role of relevant actors in the educational and scientific process; the relationship between the individual and institutional aspects of freedom are called.